

перейти через пекарню. Крычить баба, мов в своїй хаті: „чого рыпаєтесь, чого розсходилися“...

На другий день—вже ми повставали—а баба спить. Вже й 11-та година баба не йде. Пишов брат выпровадити бабу. Баба и слухаты не хоче.—Тоби, що, каже за дило? хиба твоя хата? Пишла мама: де там: баба сидить на печі, чухається, натрушує нужи. В кухні смород. Під бабою мокро, аж потіки на печі. Бида. А баба погукує: хиба я ззим ваш кавалоқ печі, чы буду зимоваты? Як я посижу якій тиждень—ну то що ж... Насылу бабу выпроводылы. Через хвылыну знов бижить: шостака забула (вона все носылася з тым шостаком; усе его в руках тримала; де сидить, там и покладе).

Багато на свити таких бабив. Не красне их життя з молоду й посередыни—а під старість—тыняючись та просячы мылостыни гине під плотом. По великих городах ще є домы для прытулку таких нещасных, а у нас по малых городах—идна згляднисть—голодна та холодна смерть під тыном. Варто б тому, хто хоче й може робыты добро людям—звернуты увагу й на цих нещасных, бо и то люде.

Подав Ан. Лебідь.

СПОГАДИ ПРО ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО.

Про Івана Семеновича Нечуя-Левицького доводилося мені чути де-що від І. Л. Шрага, Б. Грінченка, В. Самійленка. Говорилося про нього завжди з любов'ю. Іноді, добродушно посміхаючися, розповідали про його відсталість від життя, про його дивацтва. От, скажемо, говорить він Шрагові:

— Чи чули, що Карно вбито?

А з того часу, як убито Карно, поминуло вже кілька тижнів, та Іван Семенович тільки тепер прочитав газету за той час і йому було це новиною.

Або таке: приходить він до знайомих і вітає з новим роком. Ті дивуються, бо ще-ж тільки другий чи третій день різдвяних свят, а він поясняє, що на дворі година гарна, то він і почав свої новорічні привітання, бо і година може змінитися та й виходить він тільки вдень і на певний час, то й мусить починати раніше, щоб устигнути більш-менш вчасно повітати всіх знайомих. Розповідали, як він боїться застуди і влітку навіть, ідучи проти вітру, розпинає проти себе парасоля, щоб захиститися від вітру; а ідучи на два літні місяці в Стеблів, везе з собою не тільки пальто осіннє, а ще-й кожуха і шапку. Чимало розповідали про його, але завжди лагідно, любязно.

Одна тільки чернігівська пані, одвідавши з своїм чоловіком Ів. Семеновича, обурилась на його і говорила сердито:

— Уявіть собі: почав жалітися мені, що в його твердий шунок, а в животі наче діжа сходить.

— Чого-ж ти хотіла від його? Бурсацьке виховання дає себе знати,—пояснив пані її чоловік.

То правда, що Ів. Семенович таки частенько говорив про свій життєвий, бо певне він йому таки допікав, але гнівалася на старенького за те мабуть тільки одна та пані.

Я вперше побачила Ів. Семеновича р. 1902-го, як ми переїхали жити в Київ.

Був він маленький, сухенький, чистенький, з позападалими очима, з трошечки ніби випнутим підбороддям, з підстриженою сивою борідкою;

говорив і всміхався лагідно. І взагалі був лагідний та ясний. Тоді він жив на Пушкінській (раніше Єлизаветинська) здається ч. 19 в помешканні у Сегетів. Будиночок, в якому він жив, був у дворі, а за ним ніби левадка з копанкою; стояло на левадці зо 2 чи зо 3 вулики й Іван Семенович був дуже задоволений, що, живучи серед Києва, має перед вікном і ставок, і садок, ще й пасіку. Помешкання в його було невеличке: предпокій та дві маленькі світлички: одна—вітальня з канапою, столом перед нею і роялем. На столі перед канапою лежав „Кобзар“ і ще кілька книжок у гарних оправах; на стінах—кільки малюнків, здебільшого краєвиди. У другій світличці стояло вузьке ліжко, комод з люстром і туалетним приладдям на йому та невеликий стіл до писання. На вікні лежали писанки.

— То писав ще мій покійний дід, нехай царствує, а, бачите. й досі цілі,—пояснював Ів. Семенович.

У світличках було чистенько і затишенько і сам він був такий чистенький, привітненький. Мужчин приймав часом у сірому халаті. Жінок у сюртуці. Піджаків не носив. Розмовляв залюбки і розмовляти з ним було приємно. Говорив він здебільшого про давніші часи, про давніших людей. Говорив цікаво, образно. Слухаеш було його, і проходять перед тобою цікаві картини минулого: і духовна академія тих часів, коли Іван Семенович ще в її учився, і життя Івана Семеновича в сім'ї, і старосвітські батюшки та матушки на Київщині, бо він же, будучи кавалером, їздив на храми, на йменини, на весілля і навіть бував „душею товариства“, бо танцював добре і співав. Вітали „кавалерів“, а надто академістів, дуже добре, а найбільше там, де були дочки на виданню, та Ів. Семенович нікого собі не вподобав.

— Не знайшов собі до смаку,—казав він.—Я, бачите, вдався собі естет і кмітливий. То зараз і прикмічу в панні щось не естетичне, і вже вона не моя.

Оповідав він і про панів та панків і про жидів, бо всіх їх бачив він на Київщині, одвідуючи родичів. Цікаві були і оповідання про вчителювання в Седльці та в Кишиневі, про київських Українців старіших, яких добре знав, бо здавна жив у Києві. Повчителювавши він 25 років, покинув учителювання через поганий стан здоров'я і оселився в Києві, та й жив, маючи на рік 600 карбованців пенсії. Більше в його ніяких грошей не було, бо за українські писання тоді ніхто не платив.

В ті давніші часи він жив дуже пунктуально: вставав і лягав у визначену годину та й у всьому слухався годинника. Ів. тільки дома у призначені години і ніколи ніде не хотів випити навіть чаю чи кофе, бо то було не в призначену годину і не таке, до якого він звик, а значить могло йому пошкодити.

У години, призначені на прохідку, заходив він часом до нас поговорити про Словник, що саме тоді складав Грінченко, приносив слова до Словника.

Ми завжди силкувалися зводити розмову на давніші часи, або на його писання та на його героїв, бо він говорив про їх, як про живих людей. Тоді нам було дуже приємно з Іваном Семеновичем, бо він так гарно розповідав. Але, кривий боже, як він кидав старовину і починав говорити про нове і зараз же починав „страшну“ розмову. Це нове—були „13 правописних та діалектологічних форм“, з якими воював, або за які обстоював Іван Семенович. Не памятаю тепер їх усіх.

Пригадую тільки, що велику зненависть він мав до і та до апострофа (він писав—сімя, а не сім'я). Так саме люто ненавидів й на кінці в прикметниках у місцевому відмінкові і страшно обстоював за те, що

писати—на зелені траві, у сиві шапці і запевняв, що так говорить якась там величезна частина України, бо він же багато год ходить до св. Варвари (Михайлівський монастир) і там розмовляє з прочанками, опріче того розмовляє з двірниками і з бабами, що носять молоко, і впевнився, що...

І коли доходило до прочанок та до двірників, то це вже було просто нещастя: Іван Семенович страшно гнівався і не говорив, а викрикував свої впевнення. Тоді саме Грінченко складав Словник, і Іван Семенович з усієї сили обороняв словник од „і“ та агітував за свій правопис.

Ці нещасливі форми кілька років мучили Ів. Семеновича і його, такого доброго й чемного, доводили часом до лютости, до грубости.

Одного разу, наприклад, зустрівши когось з Українців, він сказав:

— Чи ви чули, що Єфремов сказався?

Виявилося, що видавництво „Вік“, на чолі якого був С. Єфремов, надрукувало якусь книжку, в їй Ів. Семенович побачив якісь нелюбі йому „форми“ і ото так висловив своє обуріння проти Єфремова.

Як видавництво „Вік“ видало оповідання „Рибалка Панас Круть“, і Іван Семенович побачив у книжці оті-ж таки нелюбі йому „форми“, то сказав, що забороняє книжку продавати; а як його спитано:—що-ж у такому разі з книжкою робити? Не палити ж її!—то він одказав зовсім серйозно:

— Треба спалити!

Звісно, книжки ніхто не палив, і вона собі продавалася в книгарнях, не вважаючи на те, що була зачумлена „формами“, а Іван Семенович гнівався.

Як заведено було в Києві Т-во Просвіту, Іван Семенович спершу не схотів записуватися туди членом, не схотів і своїх книжок до видання давати:

— Подивлюся, як вони друкуватимуть.

Писання свої він одписав „Благотворительному Обществу для издания общепользных и дешевых книг“, але з тією неодмінною умовою, що його писання друкуватимуть його правописом: а коли-б зламали цю його волю, то втрачають право власности на його писання.

Ті нещасливі „форми“ було єдине, що завсідги доброго лагідного Івана Семеновича могло вивести з рівноваги, розлютувати, зробити неприємним.

Прийшовши Ів. Семенович до нас уперше, побачив великий бюст на шафі і спитав:

— А то-ж хто?..

— Невже ви не пізнали?

— Ні, не пізнав. Може тим, що не добачаю, а він високо стоїть.

— Та то-ж ви, Іване Семеновичу.

— Не може бути.

Бюст знято з шафи і поставлено перед його. Він уважно оглянув його.

— А справді я. Де-ж ви його взяли? Іх було всього два: один у Львові, а другий у Кишиневі у знайомих.

Він нам розповів, коли зроблено було бюст, а йому розповіли, як бюст опинився у нас.

Після того, як надруковано було у Львові „Повісті“ Нечуя, Галичани схотіли поставити його бюст у якійсь установі, здається в Наук. Товаристві. Прислали в Кишинев майстера, і той заходився біля Івана Семеновича.

— Мало не пропав я тоді! — жалівся Іван Семенович. — Казав, що не заліплюватиме суспіль, а пропустить дірочки, щоб я міг дихати. А прийшлося — не дихну! Ні дихати, ні кричати — нічого не можна. Оце-ж уже мені капут. Задавить галичанин! Коли ні, не задавив, — пустив ще на світі пожити.

Бюстів було зроблено два: один для Галичини, а другий знайомі собі замовили. А Іван Семенович і не подумав про те, щоб замовити собі. Потім знайомі ті переїхали в Чернігів і бюст перевезли туди. Потім вони померли, а бюст опинився на чернігівському базарі. Там його купили за два злоти дві „земські“ панночки і подарували В. Сивенькому, що тоді теж працював у Чернігівському земстві. У Сивенького бюст стояв кілька років. Але як з'явилася в його дочка і дожила до такого віку, що могла вже держати мітлу в руках, то неодмінно хотіла мітлою стягти бюст із шафи. Роді йому накинули на шию мотузок і примочували до цвяху. Але дівчина таки досягала до його мітлою. Тоді його подаровано нам, і ми привезли його в Київ. Мабуть тепер уже той бюст таки загинув, бо виїждючи ми за кордон (р. 1909-го), віддали його Київській Просвіті. Як зліквідовано Просвіту, бюст чогось опинився в „Т-цестве Бережливость“ та мабуть і загинув укупі з „Товариществом“.

Не пізнав себе Іван Семенович і на одному портреті. Переглядаючи альбом і побачивши той свій портрет, він спитав:

— А це-ж хто такий молоденький?

— Та ви ж, Іване Семеновичу!

— Невже я? А справді: очі зовсім такі, як у моєї тітки. Може й я. Та коли-ж це я знімався? Сюртучок у мене такий був і галстучок, тільки наче тоді, як носили такі сюртучки, так не носили таких галстучків, не модні вони були. А може якось я й надів немодний.

На жаль, не можна було встановити, де саме й коли фотографувався Ів. Семенович, бо той портрет був репродукція. Володимир Александров колись перефотографував у кількох примірниках щось із 20 портретів письменників українських і в його знайомі могли ті портрети здобути, вернувши йому трати. Таким чином і в нашому альбомі опинився давній портрет Ів. Семеновича, про який він і сам забув.

Ще р. 1893-го святковано було 25-річний ювілей Ів. Семеновича, святковано, як звичайно в ті часи, нишком, серед невеликого числа делегатів, що попривозили адреси. Останню прочитано було адресу від кількох дівчаток з Чернигова, які дякували лютому дідусеві за його працю. Чернігівський делегат оповідав, що ця адреса дуже сподобалась ювілятові; вислухавши він її сказав, що йому дуже-дуже велику втіху зробили дівчатка, і що тепер він уже піде додому.

Почали його спиняти, бо свято ще не скінчилося, програму ще не виконано, але він не вважав ні на які резони:

— Піду, бо вже мені спати час. Давайте адреси! А чернігівських дівчаток адреса тут?

І не зістався, пішов, лишивши делегатів кінчати ювілейну програму без ювілята.

І от р. 1904-го явилася змога одсвяткувати 35-річний ювілей Івана Семеновича прилюдно. Перша половина свята відбувалася в помешканні „Литературно-Артистического Общества“ на Хрещатику. Все йшло дуже добре. Було багато людей, читали багато адрес, а листи і телеграми лишилися нечитані, бо вже не було на те часу. Іван Семенович сказав немудру, але гарну промову. Тоді молодь ухопила його з фотелем, на якому він сидів, і почала носити по залі.

Цікава це була картина, як щасливе і ласкаве без краю обличчя Ів. Семеновича пливло вгорі над людьми, а на його дивилися те ж щасливі і ласкаві в той час обличчя.

Увечері громадянство шанувало ювілята вечерею в „Континенталі“. Теж було багато людей, багато говорено було промов. Іван Семенович щасливий сидів за столом і слухав. Ів він дуже мало, тільки для годиться, бо невчасна і незвичайна їжа могла йому пошкодити.

Вечірка ще далеко не скінчилася, ще кілька промовців не сказало своїх промов, коли це Ів. Семенович глянув на годинника, вийшов з-за столу і почав прощатися. Почали його прохати zostатися — де там! і слухати не хоче:

— Десята година: я мушу лягати спати. Дуже дякую всім за все, але zostатися ніяк не можу: мушу лягати спати.

І таки пішов. Коли це серед зали спиняє його Немоловський, хапає за руку і починає щось казати: він же приготував промову і таки хотів сказати її ювілятові. Ювілят спинився був і навіть спитав любязно, що Немоловський хоче йому сказати, але почувши, що той почав промову, вихопив руку і сказав уже не любязно, а сердито:

— Пустіть мене! Я втомився і спати мені час. Я заслабну, коли довше тут сидітиму.

І таки пішов.

Так і цього разу довелося ювілейну програму доводити до краю без ювілята.

Тижнів через два я пішла до Ів. Семеновича подивитися на адреси, бо казали, що де-які з них виконано по мистецькому. Ів. Семенович залюбки показував їх, поясняв малюнки, де-які адреси писано було давнім письмом XVII і XVIII в. Ів. Семенович з великою втіхою роздивлявся і на малюнки і на давнім письмом писані літери; показував мені прикмети письма кожного віку. Знати було, що він багато разів роздивлявся на адреси і добре знає їх позверховний вигляд. Тут же серед адрес лежав портфелік. Ів. Семенович сказав, що туди голова „Литературно-Артистического Общества“ склав усі нечитані листи й телеграми. Було їх багато, може з сотню. Але Іван Семенович до того часу ще не спромігся їх прочитати, не поцікавився навіть подивитися, відкіля і від кого вони. Бо зміст їх він більш-менш знав, а їх позверховний вигляд не міг його зацікавити. І от він уже два тижні що-дня (сам це казав) роздивлявся на артистично виконані прикраси на адресах, на письмо стародавнє і не поцікавився словами, з якими люди вдалися до нього. Як я обережено натякнула про це, він сказав, що попрочитує все, але не поспішається, бо й так знає, що там написано: бо так же заведено, що ювілята хвалять та дякують йому та бажають довгого віку, а з ганьбою та з докорами ніхто не поткнеться, бо то не личить.

— Я ж подякував усім тоді ще, на ювілеї. А потроху все попрочитую.

Та я, грішна, думаю, що портфелік так і лишився нерушений.

Після маніфесту 17-го жовтня 1905 р. кілька Українців зійшлося в Чикаленка обміркувати справу про видання української газети. В Києві тоді вже почався погром. На зборах ухвалено було виступити проти погрому, а що своєї газети ще не було, то надрукувати статтю в „Киевскихъ Откликахъ“ по українському. Написати статтю згодився Сергій Ефремов, зараз же пішов в редакцію, написав там статтю і другого дні її надруковано в „Киевскихъ Откликахъ“ під заголовком „Чи буде суд?“.

Другого дні по тому я пішла до Ів. Семеновича, бо мені доручено було запросити його до праці в українській газеті. Я застала його дуже

схвилюваного, і він зараз же почав говорити про статтю Єфремова. Йому дуже не подобалася мова Єфремова в тій статті. І не тільки йому самому.

— Мої племенники аж падали зо сміху, як читали. (Племенники його були П—ви. Один із їх видавав календар „Промінь“).

Почалася звичайна в таких випадках розмова: З одного боку: „Хіба Шевченко вживав таких слів? Хіба нарід так говорить?“ З другого боку: „Хіба Шевченко писав газетні статті? Хіба може мова культурного народу обмежитися самими народними висловами? Хіба в „Хмарах“ Нечуй-Левицького або в розправі Баштового „Україна на літературних позвах з Московщиною“ всі слова й вислови суто народні?“ і т. д.

Іван Семенович так хвилювався й гнівався, наче говорив про 13 сакраментальних форм. Довго ми сперечались, поки я змогла нарешті сказати чого саме прийшла.

Мої слова були немов присок до печеного. Ів. Семенович казав, що ніякої газети нам не треба, що письменники пишучи газетні статті, тільки псуватимуть собі мову, бо писатимуть отак, як написав Єфремов. Найліпше буде, як що українські письменники друкуватимуть своє писання в фельетонах московських газет, отак, як друкував колись „Кіевлянин“.

— От у мене єсть повість недрукована; у Карпенка-Карого єсть дві драми, то ті ж „К. Отклики“ надрукують їх, або й будлі-яка инша газета.

— То значить, на вашу думку, мусимо піти в підсусідки і обмежитися на красному письменстві. А як же буде з наукою, з публіцистикою?

— Як виробиться мова, тоді й наука своя буде і публіцистика, а до того часу можна про свої справи і в московських газетах писати, бо тепер цензури не буде.

— По московському писати?

— Ліпше по московському, поки своя мова виробиться, ніж Єфремовською тарабарщиною. Мої племенники...

— Облиште, Іване Семеновичу, своїх племенників, бо вони в цьому зовсім таки невігласи.

— Як то невігласи? Вони прекрасно знають народню мову!

— І зовсім не розуміють справи з нашою мовою і дозволяють собі сміятися аж падати з того, чого зовсім не тямлять. Та ще й нас призводять до негарного вчинку.

— До якого ж то негарного вчинку?

— А до такого, що ви, в цей великий історичний момент, замість щоб допомогти українській справі своїм авторитетним іменем та своєю працею, не тільки зрекаєтеся це зробити, а ще й глузуєте з тих людей, що хочуть цей момент не прогавити, а використати. Ми мусимо зараз мати свою пресу, щоб обстоювати свої людські права, ми мусимо зараз добуватися своєї школи, а ви посилаєте нас у підсусідки. І то говорить мені Нечуй-Левицький, той, що вже 36 років сам пише тільки українським пером.

Не люблязо того разу попрощалися ми. А в реєстрові співробітників „Громадського Слова“, а потім „Громадської Думки“ не було Івана Нечуй-Левицького.

Заходить до нас після цього Іван Семенович не перестав. Тільки до старих ворогів його—ї, апострофа та інших—додався ще один: газетна мова. І треба сказати, що він дуже часто мав рацію нападатися. Він тільки не міг зрозуміти обставин газетної праці, які хоч трохи виправдували газетних робітників.

З весни 1909-го аж до літа 1910-го року я в Києві не жила, а потім, хоч і приїхала знов у Київ, та не пригадую, чи бачилася з Ів.

Семеновичем до р. 1915-го. Чула тільки, що він живе вже не на Єлизаветинській (Пушкинській), бо той двір продано, й новий господар поруйнував старі будинки, а нові будує. Де саме оселився Ів. Семенович—не знала. Потім виявилось, що й він не знав, де я живу.

Коли це одного разу взімку р. 1915-го (а може на початку 1916-го) приходять Іван Семенович. Од листуноші-українця довідався, що я живу зовсім близько від його і прийшов одвідати. І справді, ми жили недалеко одне від одного: він на Львівській біля Гоголівської, а я на Гоголівській.

Зраділи одне одному вельми. Іван Семенович одмінивсь дуже за цей час: постарівся, схуд, поменшав. І це мене не здивувало: така одміна і мусіла бути. Не вельми здивувало навіть і те, що він не був уже такий чистенький, як попереду, жалько тільки було дивитися на його такого. А дивно було те, що він уже не поспішався на певний час додому і не зрікся випити чаю і щось із'їсти. Пояснив це тим, що поздоровішав і через те може дозволити собі з'їсти щось і не дома, і не в призначений час.

Через кілька день я пішла до його. Бідний Іван Семенович. Яка ж невесела та непривітна та холодна була тепер у його хата з вікном на північ. На роялі, на етажерці, на дверях і всюди густо понасідав порох. По-під стінами порох лежав кім'яхами. Знати було, що віник не часто зазірав туди. На роялі, етажерці стояли „трофеї“—так звав Ів. Семенович ювілейні адреси та подарунки, сірі від пороху. На ліжку лежав штапований брудний ліжник, що колись був червоний, а тепер став рябий від латок усякого коліру. Убрання на Ів. Семеновичу було дуже старе і заплямлене. Жалівся він на свою хату, що і холодна, і вохка, ще й блощиці почали з сумежної світлиці лізти: хтось там оселився з блощицями.

Не дивно вже було мені тепер, що Ів. Семенович не поспішається на певну годину додому, бо дуже непривітна була тепер його „дома“. А ще ж він не міг і роздивитися на неї добре, бо став дуже недобачати. А як розповів Ів. Семенович, як він годується, то не дивувало мене вже й те, що він став їсти в людей. Тепер дома йому вже не приносили самовара, а давали окріп, а відомо, що „окропом“ господині часто звуть „літепло“. І їжа була вже не така, як колись, бо харчі значно подорожчали.

Я знала, що Ів. Семенович ніколи не літує в Києві, а виїздить на село до родичів. Але він розповів, що вже кілька років їздить не до родичів, а в Білу-Церкву і там живе в заїзді. Що там йому дуже гарно, бо єсть де купатися і єсть добрі друзі—М. Л.—ий із сімєю. При цьому показав фотографію, що висіла на стіні: він серед семі Л.—го.

Прийшла весна 1916 р. Я спитала, коли він думає їхати в Білу-Церкву. Одказав, що не поїде. На це було дві важні причини. Перша:

— Кажуть, що тепер візникам треба платити за себе окреме, а за кожен пакунок окреме по гривенику. І посіям за кожен пакунок окреме. А в мене буває зо три пакунки. І туди так, і відтіля так, то це дуже дорого вийде.

Друга причина:

— Сестра сказала: „Не їдь нікуди, бо ти вже старий, може й помреш там, то доведеться сюди везти ховати. Наробиш клопоту, а хто буде клопотатися?“. А що ви думаєте? Може й правду вона каже? Ліпше не поїду, щоб людям клопоту не робити.

Мене більше здивувала перша причина. Трохи розпиталася про грошові справи Ів. Семеновича: на місяць п'ятдесят карб. пенсії. В ті часи вже справді важко було платити візникові за кожен пакунок окремо, а за себе окремо. І гірко стало, що той, кому важко, навіть неможливо заплатити ті окремі гривеники—Іван Нечуй-Левицький, автор Миколи Джері, Бурлачки, Кайдашевої семі...

Так і не поїхав Ів. Семенович на те літо в Білу-Церкву, та й ніколи вже не поїхав.

Тієї ж весни я переїхала жити в будинок Покровського монастиря в Діонісіївському проулкуві, а в кінці літа Ів. Семенович теж мусів переїхати в Діонісіївський проулок в буд. № 8. Це було дуже близько від мене і з того часу і до смерті його ми бачилися часто, бо одвідували одне одного, та й на вулиці часто стрівалися. За останні десять років дуже Ів. Семенович одмінився: постарівся, зігнувся, схуд, на дворі ходив в темних окулярах, бо світ різав йому очі. Постать його була така відмінна від інших, що я здалека пізнавала його, не вважаючи на свої підсліпі очі. І чи то було влітку, як на небі ні хмариночки, чи то взімку як тисне мороз і сонце ясно світить—Іван Семенович неодмінно держить у руці парасоль. Той парасоль, коли не прибув з Ів. Семеновичем з Кишинева, то у всякому разі весь київський період життя запевне пережив з ним. На вулиці Ів. Семенович сам не міг нікого пізнати своїми мало-видючими очима й до того крізь темні окуляри. Та й не роздивлявся він по людях, а всю увагу звертав на те, щоб не спіткнутися, не підковзнутися, не впасти. Було, як не поспішаюся, то зустрівши його, привітаюся, постоїмо, поговоримо; а як поспішаюся, то помину мовчки, а він і не помітить мене.

Нове помешкання Івана Семеновича було в дворі, в гарному будинкові, що колись належав князеві Вітгенштейнові. У чистому дворі росли дерева, будинок був гарний, але помешкання Ів. Семеновича було погане: передпокій і маленька світличка відділені від великого помешкання. Уборної не було. І було те помешкання дуже холодне. Передпокій мусіла гріти груба, що топилася з коридору, а світличку—груба, що топилася з вітальні в тому великому помешканні, якого частиною і було помешкання Ів. Семеновича. В тому великому помешканні жив важний акцізник Орлов. Його навіть звано генералом. Топити грубу у вітальні він не хотів, бо казав, що вітальня йому непотрібна. Щоб їх служниця топила дровами Ів. Семеновича, Орлови теж не хотіли. Мусіла ходити туди топити двірникова жінка, бо двірник із жінкою згодилися слугувати Ів. Семеновичу, себ-то: замести, а іноді й змити поміст у хаті, внести води холодної і чайник окропу і винести помії та запалити в грубі. За це він їм не тільки платив, а ще й усяко годив, але бувало, що сидів і без води, і в нетопленій хаті, бо двірник з жінкою часто сварилися і тоді забували про старого. Іван Семенович сам собі зашивав одержу, пришивав гудзики, носив білизну до прачки, сам ходив купувати хліб, цукор, гас. А як почалося стояння в чергах, то сам мусів стояти: замінити його не було кому. І ходив він, і стояв у всяку годину: мочило його дощем, засипало снігом, обвівало холодним вітром, тисло морозом—терпів усе і вже не боявся застудитися. А колись він і влітку затулявся парасолем, як доводилося йти проти вітру.

Еге, стояв наш Іван Нечуй-Левицький у черзі, вистоював собі пайку хліба „защитного“ коліру, бо сочевиці та ще Христос його знає, чого намішано було в той хліб. Як святу паску ніс його додому і їв з чаєм, їв з обідом, бо иншого не мав. Обідати ходив він у суміжний двір до землячок-матушок, матери з дочкою (Прізвище дочки—Афонська). Він і говорив про стару матушку, якою родичкою доводилася вона Онисії Степановні з „Старосвітських батюшок та матушок“ і як вона в тій повісті звалася, та забула я. Знаю тільки, що були вони здавна і добре знайомі, і що брат Ів. Семеновича хотів був навіть одружитися з нею. З обіду в матушок Ів. Семенович був задоволений, бо вони готували і борщ, і ще там щось по-сільському. Але ж давали небагато. А

що Ів. Семенович не мав чого снідати і вечеряти, окрім хліба, бо тільки іноді міг дозволити собі купити пляшку молока або півхунта сала, то й виходило, що мусів голодувати. А надто що належав він до тих старих людей, які можуть багато їсти. І він голодував, але не обурювався з того. Він уважав, що уряд за його вчительську 25-річну працю дав йому добру пенсію—50 карб. на місяць. І вже он скільки десятків років точно її виплачує. Не винен же уряд, що тепер таке все дороге стало, що не можна прогодуватися на ті гроші. А обуритися на те, що його не годують оті всі томі, що він понаписував, йому й на думку не спадало. Де там! Він навіть думав, що його писання таки дають йому щось, бо он же Череповський за три оповідання заплатив йому 25 карбованців; та й ще хтось заплатив скількись. Але про заробітки з літератури говоритиму потім. А тепер вернуся знову до того, як жилося Ів. Семеновичу.

Придивляючися до його життя та непомітно розпитуючися в його самого, впевнилася я, що Іван Семенович недоїдає, білизну дуже занує, бо не може багато платити прачці, що й білизни, і вбрання він уже давно собі не справляв і все вже таки добре поносилося. Сказала про такий його стан Сергієві Олександровичу Єфремову. Через кілька днів він приніс мені, здається, 300 карбованців і сказав, що це допомога громадська Ів. Семеновичу по 25 карб. на місяць до кінця року.

Принесла я ті гроші Івану Семеновичу. Спершу він подумав, що я десь позичила йому і зрікся, бо він зроду не позичав. Як же виявилось, що не позика, то спершу не міг зрозуміти: хто, за що і на що дає йому гроші, не хотів їх брати. Нарешті зрозумів, що він український письменник, борець за волю й долю свого народу, заробив щоб громадянство дякувало йому за працю не тільки ювілеями, а щоб і піклувалося про його. Ніяково було мені говорити про громадянське піклування, виявлене цілком випадково і в такій формі; а стара дитина Ів. Семенович уважно слухав мої пишні фрази, отак, як слухав ювілейні адреси, і урочистими словами попросив мене переказати громадянству його велику й щирі подяку.

Як нарешті гроші опинилися в шухляді, то мені полегшало на душі і, облишивши урочистий тон, почали ми попростому говорити, на що вживати гроші. Я зважливо сказала, що їх можна вживати тільки на їжу і більш ні на що, бо на те їх і дано.

— Та в мене ж єсть чим за обід платити з пенсії,—казав Ів. Семенович.

— Знаю, і далі за обід будете платити з пенсії. Це на вечерю та на сніданок. Будете купувати в монастирській крамниці пиріжки, а в Зерниці або в Олексівці яєчка, масло, сало, молоко, яблука.

Другого ж дня Ів. Семенович прийшов до нас. Я жила тоді вдвох із своєю матір'ю. Був дуже веселий і зараз почав розповідати, скільки він наймлив собі пиріжків та яєчок і як снідав.

— Із'їв одно яєчко, а тоді й друге! Із'їв пиріжок, а тоді й другий! Оттак! По два яєчка і по два пиріжка можу їсти, а то по одному не міг.

Мама встала і вишла в другу хату. Мені теж сльози набігли на очі.

А Нечуй-Левицький того не добачав і весело розповідав про те, що і вечеря в його буде така ж багата, як і сніданок, бо пиріжків він купив аж шість, то два з'їсть увечері, а два на завтра на сніданок зостануться.

Через кілька днів до Ів. Семеновича прийшов Єл. Кипр. Трегубов і приніс од старої громади 150 карбованців, а десь коло того ж часу і пенсію збільшено було на 25 карб. на місяць.

Але я думала, що український уряд повинен дати Нечуєві-Левицькому урядову пенсію і пішла говорити про це з міністром освіти Іваном

Матв. Стешенком. Він зараз же згодився і пообіцяв, що справи не затянуть, а вирішать швидко. Та й помилився. Говорила я з ним; говорила з усіма міністрами, що після його були; говорила з Павлом Івановичем Зайцевим, бо до його мене справив котрийсь міністер... Зайцеву я так обридла, що вгледівши він мене в міністерстві, зараз же перший озивався:

— А знаю, знаю, чого ви прийшли!

І починав мені щось пояснити. Не можна було нічого зрозуміти в тих поясненнях, та й не потрібні вони були, бо справа була зовсім проста: я нагадувала урядові про його повинність — дати пенсії Іванові Нечуві-Левицькому і Людмилі Михайлівні Драгомановій. А мені все обіцяли, але не давали, і все щось поясняли... Скінчилося на тому, що Нечуй-Левицький пенсії тієї не діждався, а Драгоманова одержала за один місяць тоді, як уже сама не могла розписатися, бо днів за два до смерті.

Але вертаюся до того часу, як Ів. Семенович несподівано забагатів. Почали ми радитися, на що вжити ті гроші, що приніс Трегубов, і вважали купити за їх дров. Один добродій пообіцяв купити Ів. Семеновичу півсажня дров, бо він мав змогу купити дешевше. Обіцяв зробити це швидко. Зраділи ми, що так пощастило з дровами, одложили на їх 125 карб. на півсажня і дожидаємо. Та так довго дожидали, що аж надокучило. Уже й негода заходить, а дров нема. Іван Семенович як прийде, то перші його слова: „А дров нема!“. Ми б уже і без його купили, хоч і дорожче, так же не можемо переказати тому, щоб не купував, бо його не було в Києві, десь поїхав дрова купувати за для якоїсь установи. Боїмося! Така думка: купимо тут, витратимо гроші, а він пришле. То й грошей не буде, щоб заплатити за дрова, та й ніде буде тих дров складати.

Нарешті одного разу приходить Іван Семенович веселий:

— Дрова привезли! Тільки не півсажня, а чвертку.

Думаємо: привезли одну чвертку, то привезуть і другу. Аж де там. Не привезли більш. Правда, і грошей за ту чвертку не прийшли взяти, так вони і лишилися в шухляді в Івана Семеновича; написано на їх було, що то на дрова.

Не допалив Іван Семенович і тієї одної чвертки.

На мое запитання, що він робить останніми часами, Іван Семенович одкавав:

— Поспішаюся подоводити до краю де-що, поки ще не зовсім отемнів та ще якомсь вештаюся. Пишу спогади про дитинство своє, про те, як у бурсі вчився. Граматику виправляю.

Мене зацікавили спогади Івана Семеновича і я попрохала перечитати, щоб якусь частину надрукувати в своїй Читанці для старших дітей. Але, перечитавши, побачила, що друкувати не можна, такі безколірні, такі нецікаві були ті спогади. І от дивно: розповідав він гарно, слухати його було цікаво, а писав уже зовсім, зовсім нецікаво.

Рукописи свої Іван Семенович давав до схову Є. К. Трегубову, боявся бо, що як помре, то зять і душеприкажчик його протоіерей П—в понищить усе, через те, що українською мовою писано.

— Бо він фанатик. Як почує українську мову, так очі в його так горять, як у інквізитора. Я бачив колись картину з часів інквізиції, так у інквізитора отак саме горять очі. Бо інквізитори були фанатики, і П—в фанатик. Він фанатично ненавидить українську мову.

— То на що ж ви його такого душеприкажчика записали? Перепишіть заповіт і запишіть когось иншого! Це ж можна.

— Е ні, вже як написано, так і буде.

Потім ще знайшлася Ів. Семеновичеві нагальна робота. Тоді єпископ Олексій перекладав молитовник і попрохав Ів. Семеновича допомогти йому. І як же радів старенький з тієї роботи. Який був щасливий. Раз-у-раз говорив про неї, радився про слова, про вислови. Одного разу від порога почав:

— А як би ви переклали „ангел-хранитель“?

— А ви як переклали?

— Янгол-захисник. Правда гарно?

— Гарно.

Іноді єпископ приїздив до Івана Семеновича; іноді прислав коні і Ів. Семенович їздив до нього. Прислав єпископ таку туську бречку, що потім бідолашний старий кілька день кородився на спину, але все ж їздив.

Нарешті переклали молитовник і єпископ мав віддати його до видання, здається, Череповському. Коректувати мусів Іван Семенович, сам того схотів. Прислано було йому коректу разів зо два, а потім нема й нема. Дуже він тим турбувався:

— І що вони собі думають, що не присилають коректи? Я ж усе дуже темнію. Тепер же хоч крізь лупу бачу, а далі вже й крізь лупу не бачитиму—отемнію зовсім.

А коректи не було...

Одного разу приходить Іван Семенович з якимсь високим брезжливим ченцем. Я здивувалася—що воно?—думаю. Іван Семенович пояснив:

— Це ми з владикою до вас. Прохатимем, щоб ви мене замінили, як я помру. Владика і далі перекладатиме богослужебні книги на українську мову, так треба буде часом порадитися. То вже ви не зрікайтесь!

Я відповіла дуже стримано: владика не сподобався мені. А Іван Семенович радів і говорив веселенько:

— О, бачите, владико! От і єсть! Я ж вам казав, що не покину вас самого і замість себе знайду вам замісника. І знайшов. Тепер уже мене це не турбуватиме.

Через якийсь час бачу у книгарні надрукований молитовник. Купила два примірники: собі й Іванові Семеновичу. Подумала, що хоч і прикро йому буде, що без його коректи обійшлися, та все ж зрадіє, побачивши книжку. Дома переглянула молитовник і побачила, що єпископ ані одного словечка не написав про те, що Ів. Семенович допомагав йому. Так боляче стало та погано. Сховала обидва примірники, щоб і не знав старий, що молитовник надруковано. Так він і помер, не знаючи.

З писаннів Ів. Семеновича де-що видавав Череповський, а де-що він сам друкував своїм коштом. Та тільки кошту в його бракувало на те. Правда, лежали десь з чотирі чи з п'ять тисяч карб., що одержав він колись за переклад біблії, та рента за тисячу карбованців. Але ті гроші він одписав, здається, сестрі. Та як довелося платити в друкарню, а грошей не було, мусів тую ренту дати друкарні в заставу. Одержуючи ж гроші з книгарень, мусів виплачувати борг у друкарню, а ренту мав право взяти тільки тоді, як виплатить увесь борг. Книжок продавалося небагато, і мучило його те, що він може вмерти й рента, на його думку чужа, зостанеться невикуплена. Аж тут прийшов 1917-й рік, книжки почали добре продаватися, і Іван Семенович зовсім несподівано одержав з книгарень „таку силу-силенну грошей“, що зміг нарешті викупити ренту, та ще й зосталося трохи. Це було десь у той час, як він так забагатів, одержавши гроші від С. О. Єфремова та від старої громади.

— Ото який тепер багатир з мене став! Це так що хоч і злодій бійся!—жартував Іван Семенович.

І я чула, що вже мама моя і він радяться про те, що по весні неодмінно треба буде справити одержу, і старенький збирався йти довідатися, чи живий ще той кравець, що колись шив йому щось, і чи жива та швачка, що колись лагодила йому білизну.

А тим часом багатство мало ще побільшати. „У кого багато есть, тому й ще дається!“ жартував Ів. Семенович.

Позаводилися видавництва, почали видавці до авторів ходити. Прийшли й до нас з Іваном Семеновичем. Я віддала де-що „Криниці“, де-що „Сіячеві“, черкаському видавництву, на чолі якого стояв Марко Степанович Куліш. До Ів. Семеновича перший прийшов хтось од „Сіяча“ і він згодився віддати де-які свої писання „Сіячеві“ на таких умовах, на яких я віддала свої книжки. Про умови я раніше розказала Ів. Семеновичеві і сказала, щоб ніяк не поступався нічим. Не вельми тяжкі то були умови для видавництва, але видавці, підписуючи умову з Ів. Семеновичем, схотіли їх ще полегшити. Приходить він і веселенько розповідає, що вчора підписав умову і гроші вже одержав. І так хвалить видавців.

— Хороші люди! Дуже хороші люди!

Розпитуюся. Виявилось, що „хороші люди“ заплатили вдсятеро менш, ніж треба було. Такий, удсятеро менший гонорар і в умові було визначено. Кажу йому про це. Спершу осмунтів і навіть розгнівався:

— Я їм скажу, що так не хочу. Зовсім не хочу з ними діла мати, коли вони такі!

Але гнів та обурення скоро минулися:

— Та нехай уже так буде! Що з веза впало, те пропало. І так же багато грошей. (Здається з півтори тодішніх тисячі). А то скажуть: старий та дурний. І не розібрав, що його дурять. Нехай уже так буде! І такий він був тоді, що і смішно й жалько було дивитися на його.

— Еге ж, нехай так буде?

— Та нехай і так!—згодилась я.

Одразу веселий став Ів. Семенович, і чую:— знов уже з мамою про нове вбрання розмовляють.

Через кілька днів приходить і хвалиться:

— Приїхав Марко Степанович Куліш. Учора довгенько сидів у мене ввечері. Я блук мені повнісіньку хустку привіз аж із Черкас. Хороший видно чоловік! Я йому нічого про те не казав, бо вже воно не вернеться. Казав він, що ще заходитиме! Цікавий чоловік!

Заходив і до мене Куліш, і я йому сказала, що негаразд зроблено з Іваном Семеновичем. Він згодився, що не гаразд і казав, що це треба буде направити. Але Іван Семенович того вже не дїждався.

Щось хотів видавати Череповський, а Ів. Семенович казав, що тепер уже він драконовські умови поставить. Не памятаю, чи взяв що до видання Череповський.

На цьому і скінчилися справи Ів. Семеновича з видавцями.

Ще трохи про Ів. Семеновича, про останній час його життя. Важко йому жилося: старий, слабкий, ані піклування, ані помочи ні від кого. Правда, були в його в Києві й родичі: сестра, племенниця—жінка протоієрея П—ва та небіж професор Р—ий. Може й ще хто був, але він згадував тільки про цих. Та він наче аж боявся тих родичів, а де вже було турбувати їх яким своїм лихом. Пригадую, він розповідав, що колись, літуючи там, де літувала його сестра, він забув свої пантофлі і листом попрохав їх вислати.

— Та мабуть не скоро вишлють, бо треба ще попрохати когось, щоб зашив у полотенець та відніс на пошту.

— Та сестра ж і зашиє,— хіба ж то важка робота?

— Ну, де ж такі сестра зашиватиме пантофлі! Вона—дама,— сказав Ів. Семенович з пошаною.

І справді, потім виявилось, що пантофлі зашивав і вислав якийсь Юдка, чи що: прийшов чогось, то йому й доручили справу з пантофлями.

Але ніколи не жалівся Ів. Семенович на те, що доводиться йому старому, німічному самому все робити. Він навіть не уявляв собі, що можна було б претендувати на якесь інше життя. Гнівався тільки як доводилося довго в черзі стояти, бо це бувало вранці і відбирало час од роботи літературної.

Не завсідги все йшло гаразд. Траплялося, що двірник не принесе окропу години до одинадцятої, або кільки день поспіль дворничиха не приходить замести в хаті, або, не добачивши, поставить Ів. Семенович якусь посудину на стіл чи на полицю так, що вона впаде і розібеться, або подереться чобіт чи одежа. Одежу то вже якось сам зашиє, а чобіт нести до чоботаря треба, а значить гаїти час і витрачати гроші.

Пригадую одного разу їду і бачу: стоїть серед провулку Ів. Семенович, похнюпивши голову. Підхожу. На землі розбита пляшка, а Ів. Семенович парасолем тикає собі в ногу. Виходить, що купив гасу і крамар обгорнув йому пляшку папером, щоб руки не забруднилися. Недалеко і одійшов він од крамниці, а пляшка й виприснула йому з рук:— „Ото через папір так сталося!“ пояснив він. Пляшка розбилася, гас розлився. Ів. Семенович злякався, що може гас вилився на чоботи, то може й спалив їх, і ото тикав парасолем, чи не пробється дірка в чоботі. На щастя чоботи лишилися цілі, а дірка зробилася тільки в бюджеті Ів. Семеновича, бо загинули гроші за 2 хунти гасу.

Були в його і радості: якусь роботу дописав, вигадав чи записав од когось гарне слово, почув, що надруковано нову книгу, стрів кого знайомого, одвідав його хтось, щось добре дали на обід, мав цікаву розмову в черзі або в крамниці про українську літературу і обіцяв принести комусь українську книжку. Потім розмови про цю книжку.

Його знали в околишніх крамничках, пекарнях, у чергах і гарно поводитися з ним: часом навіть йому поступалися чергою. Але так робили здебільшого прості люди.

А от як поводитися з ним його господарі. Забула прізвище—здається, присяжний повірений був його господар і власник того будинку. Як Ів. Семенович носив гроші за помешкання, то мусів стояти в передпокої, поки покоївка віднесе гроші і принесе йому квиток. Довелося зарадити цьому.

А сусіди його Орлови иноді закликали його на обід або на чай, і він залюбки ходив, аж поки з його оповідань виявилось, що вони закликають його тоді, як у їх бувають гості, щоб поглузувати з його і взагалі з Українців. Гостям рекомендовали його, як українського письменника, розмовляли про українську літературу, про газети українські, про всякі слова. (Сами вони і їх гості були чорносотенці).

Він не помічав своєї ролі серед їх і залюбки розмовляв. А панни прохали його грати на роялі і він їм грав, а вони хвалили. Часом навіть до його заходили і прохали грати. І він їм грав на своєму роялі, а той рояль був такий, що ні один клавіш не видавав того звуку, який мусів видавати; а де-які не хотіли підніматися після того, як їх торкнули пальцем, і треба було їх піднімати.

Наслухавшись від Ів. Семеновича про його гостювання в Орлових, порадили ми йому не ходити до їх, бо то негарні люди. Він днів зо два думав про нашу розмову, а потім сказав:

— А правду ви казали. Як я роздумався, так і сам побачив, що вони негарні люде і зовсім до України неприхильні. То все вони з хитрощами до мене підходили.

І не став туди ходити.

Одного разу застала в його двох паній: одну літню, другу молодшу. Вони вже зібралися йти. Ів. Семенович веселий і щасливий познайомив мене з паніями і пояснив, що вони приходили дивитися на його „трофеї“.

Не знаю, які були то пані, бо те, що він розповідав про їх, було щось невиразне. Може й добрі люде, а може й такі як Орлови. Його так легко було дурити, бо він сам на своєму віку запевне ніколи нікого не одушив.

Приходив, він до нас часто і здебільшого веселий. Мама моя була років на три молодша за його, і вони любили вдвох розмовляти про старовину. Мама любила його нагодувати і пригостити чимсь добреньким. Ів він трошки чудно, самими передніми зубами, соли вживав багато, не любив залишати недоїдки на тарілці і останнім шматочком хліба збирав всі кришки й обережно, щоб не розсипалися, клав хліб у рот.

Кажу якось:—Мабуть ви, Іване Семеновичу, не кохали нікого, що не одружилися?

— Е ні, кохав, аж двічі. Як у Седльці вчителював. А одружитися не судилось. З першою директор не порадив. Як дочувся, що я залицяюся, так покликав мене і спитав, чи правда. Я сказав, що правда і що хочу з нею одружитися. А він каже:—„Не годиться педагогові дружитися з такою, що амазонкою з офіцерами кататися їздить. І одружившись їздитиме. Який же це приклад юношеству“.—Так як почав, як почав, то таки й розраїв. А гарна була, тендитна така. А як їде було амазонкою, то так усі їй дивляться.

— А з другою ж чому не одружилися?

— З другою сестра розраяла, каже:—„як ти житимеш із семею на своє жалування? То як ти сам, так сто рублів наче великі гроші, а з семею вони ніщо. Та ще жінка схоче по балах їздити, та треба їй убори справляти. Де ти грошей набереш?“ І з цією розраяла. А я вже зовсім був злагодився. І в Варшаву їздив: одержі насправляв і рояль купив оцей, що й зараз у мене. Добре, що хоч їй ще не признавався.

— Що ж вона за иншого пішла?

— Не знаю. Скоро після того в Кишинев мене переведено, так і не чув про неї нічого.

— А в Кишиневі молдаванки, краса в їх груба, а я естет і грубої краси не люблю.

— Мабуть тепер жалкуєте, що не одружилися та доводиться самому віку доживати?—спитала мама.

— Та як вам сказати. Бувало, що й жалкував, а більш того що ні. Так я спокійно собі жив, а то хто-й-зна як було б. Як би попалася така, як Балабусі, то сами знаєте, як би мені жидосю, чи мав би спокій.

І обов почали сміятися, бо мама допіро прочитала „Старосвітські батюшки“.

Довгенько було посидить Ів. Семенович, потім попрощається з кожною людиною окремо, а тоді поведе рукою до всіх отак якось, як діякон у церкві, як виголошує: „І всіх і вся“. Мама говорила, що так звичайно прощалися мужчини тоді, як вона ще молода була, а потім це вилетіло.

Ого ж попрощається Ів. Семенович, тоді починається вдягання. В-осени чивзімку це досить довга процедура, бо насамперед з кало-

шамп клопіт; вони подерлися ззаду й якийсь майстер їх полатав. Через ті латки їх не так то легко було вбувати. З кожухом, шапкою та рукавицями справа була вже легша. Вся одежа була дуже „ветха денми“; навіть рукавицям було запевне більше як десять років.

От уже Ів. Семенович одягся, намацав сірники в кишені і ключ. Тоді вдягаюсь я, і вдвох ідемо. Я веду його під руку, бо він не добачає. До його двору недалеко, тільки наш двір та вулицю перейти. І я довожу його тільки до двору, бо в дворі вже бігає такий лютий собака, що Ів. Семенович мене від його не оборонить. Та в своєму дворі йому вже не страшно, до дверей потрапить. А якщо, вертаючися, встріну в коридорі кого з сусідок, то неодмінно скаже:

— Старичка свого провожали? Какою он приятний!

А йшла назве „милим“, „симпатичним“ або ще як. Якийсь любий був він усім.

Але знайшлися і такі, що зважилися тяжко кривдити його. Це були матушки, ті, що в їх він обідав. Як прийде обідати, так і починають лаяти Україну, Українців, українську мову. Спершу він спитувався боронити те, що вони ганьбили; потім почав одмовчуватися, а швидче їв, що йому давано, і йшов собі. Але їм не подобалося, що він мовчить, і вони почали так дратувати його, щоб він таки озивався.

Він не раз жалівся на їх; а одного разу, як прийшов просто з обіду від їх і почав розповідати, як вони дратували його, то з очей йому котилися сльози. Того разу вони впевняли його, що по-українському фотографія—мордопись, а автомобіль—самопер. Що так і в українських газетах пишуть,—вони самі це читали. Довше ходити йому до тих нелюдок було вже неможна, і він перейшов обідати в монастирську їдальню, що була в нашому дворі. Тоді він ще частіше почав до нас заходити просто з обіду.

Заздрила я на його старість. Ні злоби, ні бурчання, ні ремства, ні заздрощів. Догорав його вік як свічка, тільки догорав без чаду. Знати було, що вогник стає все менший, але горить усе так саме ясно й тихо. Він і сам знав, що вже недовгий його вік і говорив про це спокійно, не нарікаючи, не шкодуючи. Боявся тільки одного—щоб не отемніти зовсім, щоб не пережити своїх очей.

В той останній рік свого життя він забагатів не тільки на гроші, а трішечки і на увагу людську. Між иншим Н. М. Дорошенкова, як пекли в їх паляниці, то передавала і йому мнякеньку паляничку і він тими паляничками „ласував“. На зіму надбано було йому варення і був навіть мед на піст, бо йому здавалося, що для його здоров'я дуже важно їсти по весні по ложечці меду, вранці чи ввечері—не пригадаю. Так воно і залишилося все на шахві: і мед, і варення.

Запрохали ми його до себе на кутю. Коли це приходить він і каже:

— Що ж його тепер робити? Запрохують мене на кутю ще й до Дурдуківських, і до Дусанських.

Вирішили так, що головна кутя його буде в Дурдуківських, потім зайде до Дусанських, а до нас прийде на Різдво обідати. З панотцем Дурдуківським він учився в семінарії і тепер з усього тодішнього товариства їх семінарського залишилося їх тільки двоє: він та панотець Федір Дурдуківський. Зрозуміло, що він мусів іти на кутю до його.

На Різдво за обідом він дуже цікаво оповідав, як гарно було йому в давнього товариша; про що розмовляли; що потім одведено його до Дусанських; він і там їв кутю і гарно посидів, бо й то „люде хороші“.

А сили в його все меншало, руки все поганіше слухалися. З стільця вставати йому було все важче. І боязько було за його, що він живе сам

один зовсім на відшибі від людей, бо й двірник жив у дворі в іншому будинкові. То колись разів зо два поставив лямпу так, що вона впала з столу та на щастя була ще не запалена. То впав уночі з ліжка і потім блукав по хаті, натикався на меблі і довго не міг знайти ліжка. І ради на це не можна було знайти. А самого його те наче не турбувало, принаймні не виявляв він ні страху, ні турботи.

Одного разу, встаючи він з стільця, кілька разів підводився, поки таки встав та й каже:

— Ой, мабуть таки скоро щось буде.

— Що буде, Іване Семеновичу?

— Та мабуть уже скоро помру, — каже він ані трохи не сумно. І не помилився.

Якось вийшов з їдальні, підковзнувся, впав і забив ногу. Після того ще був у нас, а через кілька день уже не міг устатати. Полежав кілька день.

Одвідували його, доглядали вдень, а на ніч він не дозволяв нікому zostаватися. Небіж професор Радзівський ніби то сказав, що підкинулася бишиха на носі. Одного разу іду до його, а навпроти двірник іде до мене сказати, що оце допіру небіж забрав Ів. Семеновича в лікарню, що в тому дворі, де Софійський собор.

Незабаром почалася стрілянина, а я під час стрілянини з хати нікуди не ходила. Потім сама занедужала і вже як видужала, тоді тільки пішла провідати Івана Семеновича. Прихожу, а лікарню ліквідують. Уже в хатах немає не тільки хворих, а навіть і ліжок. Прихожу до Івана Семеновича. Лежить сам у великій хаті у куточку, укритий своєю важенною червоною ковдрою, скулився ввесь. Побачив мене, всміхнувся, але від того болізного усміху сльози набігли мені на очі, бо скривилися в усміх тільки уста, а очі zostалися сумні й перелякані.

— Погано вам тут, Іване Семеновичу?

— Погано. То стрілянина була велика, тут у дворі кілька снарядів, кажуть, упало. А потім почали лікарню вивозити: метушня, галас. Холодно дуже. Тепер уже сам zostався. Цю ніч я ночував сам. Погано: і холодно, і наче аж страшно.

Принесла йому чогось поїсти. Зрадів, бо голодний був:

— Заклопотані всі, нікому про мене думати.

Виявилося, що того ж дня його мають одвести в так звану „Дегтерівку“. Це було те, що по-українському звалось „шпиталь“, а по російському „богадельня“. І тая „Дегтерівка“ була така „богадельня“, що в її людей морено було і голодом, і холодом. Жахнулася я, почувши те страшне слово і почала прохати, щоб не їхав він туди, а вернувся додому, а ми гуртом таки доглянемо його. А він відповідав мені на всі мої вмовляння все одно:

— Ні, не можна. І сестра, і племенник сказали, щоб туди їхав.

Свої волі в його вже не було, а чужа воля стероризувала його вкрай. Попрощалася я з ним, знаючи, що в останнє бачу його живого.

Перевезено його в ту „Дегтерівку“. Через кілька день зайшла звідти сестра-жалібниця до нас. Ішла в місто, то він попрохав зайти переказати привітання. Розповідала, що лежати йому там холодно, але не голодний, бо господиня дає йому і молоко, і яечка; дає не через те, що звелено йому давати, або що рідні дали на те гроші. Ні, їй просто жалько його такого старенького, такого приємного й тихого і вона за свої гроші підгодовує його. Видко було, що й сестрі-жалібниці жалко його і що вона про його піклується.

Ще через днів два-три приходить тая ж сестра і каже, що Ів. Семенович не сьогодні-завтра помре, то що його робити? Його навіть одягти нема в що, бо одержу, в якій привезено, забрали назад, і навіть сорочки чистої не покинули, і ні разу ніхто не одвідав його. Я дала адреси сестри і небожа, проф. Р-го. Та сестра того дня не могла вже до їх піти—пізно було. Вночі Ів. Семенович умер, уранці повідомили його родичів, а ввечері перевезено його з „Дегтерівки“ в Софійський собор. Перевезено так, що ніхто і не знав, що його везимуть. Може так було зроблено через те, що сором було прилюдно забирати тіло Нечуя-Левицького з „Дегтерівки“.

Побачила я Ів. Семеновича вже в Софії, в труні: висхле, поважне, навіть суворе обличчя, міцно стиснені уста. І мені, знервованій, увижався докір на тому обличчю, докір за те, що не доглянено його, що вмер він не в своїй хаті, а як безхатній, безрідний бурлака, „шпитальний дід“.

Гроші на похорон дав уряд. Ховало дванадцятьоро батюшок. Як ви-несено труну з церкви, під'їхав автомобіль і з його встали якісь урядові особи—не пам'ятаю, хто саме. Повставали з автомобілю і мабуть пішли в процесії. А втім не знаю, не бачила.

Невимовно тяжко було. Згадувалося самотнє життя небіжчикове без піклування, без догляду, холодна хата, недоїдання; згадувалася старя дитина з сумними переляканями очима, скулена під важкою брудною ковдрою в порожній холодній хаті в Софійській лікарні; згадувалася страшна „Дегтерівка“, в яку привезли, покинули і навіть сорочки чистої не лишили, а як помер, то криткома вивезли звідти.

А після того всього пишний похорон, вінки, багато людей і запевне промови.

І пропливали перед очима інші старі самотні люде.

Ось Ковалевський Микола вмирає сам один в хаті. Умер і лежав, аж поки господиня огледілась, що він неживий, сповістила поліцію, і вже були приїхали забирати його тіло в анатомічний, та нагодилися знайомі і припинили.

Ось Жебуньов Леонид з туберкулезним кривавим кашлем або з ішіясом лежить замкнений у хаті, бо двірник дав йому чаю або обідати та й пішов до своєї роботи, а його замкнув самого.

А скільки їх і тепер отаких старих самотних, недужих і безпорадних...

А Іван Семенович плив над людьми так саме, як плив колись на ювілей. Але тоді очі в його були веселі і уста всміхалися ясним усміхом, а тепер не ясніли вже очі і не всміхалися міцно склеплені уста.

Простував Нечуй-Левицький у свою довічну хату на Байковій горі.

В церкві сказала М. Ф. Біляшівському, що Іван Семенович хотів, щоб його ювілейні подарунки та адреси, стіл до писання, фотелі, канапу, ще один стіл і малюнки та портрети з стін взято було в Музей. Не знаю, чи це зроблено.

М. Грінченкова.

ДО ІСТОРІЇ „ГАЛИЦЬКОЇ РУЇНИ“ 1914—1915 рр.

(В жандармському освітленні).

Царський уряд російський до імперіялістичної війни 1914—1917 рр. вступає з цілком виразними завданнями та надто певним планом. Завдання ці та плани ще до початку війни були секретом Полішинеля. Розголошували їх сміливо лепетливі публіцисти „Нового Времени“, „Кієв-

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue trimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hruchevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

при ближчій участі академиків, професорів і співробітників академії
Д. Багалія, С. Веселовського, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича,
С. Єфремова, А. Кримського, М. Макаренка, В. Міякопського, О. Новицького,
В. Перетца, Ю. Полівки, М. Птухи, С. Семковського, К. Студинського, Є. Тим-
ченка, П. Тутковського, В. Щербини, Б. Якубського та інших.

Книга 4

К Й Ї В

1924

Закінчено книгу 15 листопаду

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1924

З м і с т.

РОЗВІДКИ І ЗАМІТКИ:

	Стор.
Данило Щербаківський , Готичні мотиви в українському золотарстві (з ілюстраціями)	3
Лев Окиншевич , Рада старшинська на Гетьманщині	12
Проф. Олександр Пучківський , Три фундатори російської медицини	27
Сильвестр Глушко , Драгоманов і недільні школи	35
Іван Лютий , До питання про літературне співробітництво бр. Рудченків (П. Мирного й Ів. Білика)	43
Олександр Попов , Збіжжєвий торг України перед війною (1909—1914)	54
Борис Луговський , У десятуху. (Старці в Чернігові на ярмарку в червні 1924 р.)	62

МАТЕРІАЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТ.:

До тексту Шевченкового Кобааря. Подав <i>Михайло Новицький</i>	73
Перлюстрований лист П. Куліша до С. Т. Аксакова. Подав <i>Аркадій Лященко</i>	83
З Кулішєвого архіву. Подав <i>Олександр Дорошкевич</i>	83
Українські мотиви у О. Н. Островського. Подав <i>Павло Рулін</i>	89
Лист і вірші Свидницького про селянські екзекуції. Подав <i>Ігнатій Житецький</i>	93
З молодих років К. Михальчука (з портретом). Подав <i>Володимир Міяковський</i>	98
Невідомий театр М. Коцюбинського. Подав <i>Анатій Лебідь</i>	107
Спогади про Івана Нечуя-Левицького. Подала <i>Марія Грінченкова</i>	111
До історії „Галицької Руїни“ 1194—1915 рр. Подав акад. <i>Сергій Єфремов</i>	127

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

L. Levy-Brühl. Das Denken der Naturvölker, herausgegeben und eingeleitet von Dr. W. Jerusalem, 1921.	
La mentalité primitive, par L. Lévy-Brühl, 1922.	
W. Jerusalem, So zioh-gie des Erkennens, 1921.	
R. Thurnwald, Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie, 1924. <i>М. Грушевського</i>	145
Вс. Ганцов, Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку, 1923. <i>Є. Тимченка</i>	153
Вс. Ганцов, Дилектологічна класифікація українських говорів 1923, <i>Є. Тимченка</i>	157
В. Адріанова, Житіє Алексеѣ Человѣка Божіа въ древней русской литературѣ и народной словесности. 1917. <i>М. Грушевського</i>	158
J. Ptasnik, Kultura włoska wieków średnich w Polsce 1922, <i>М. Мочульського</i>	159
Ів. Крипякєвич, До історії українського державного архіву в XV. II ст. 1920.	
Його ж, Український державний скарб за Богдана Хмельницького. 1920.	
Його ж, Учитель Богдана Хмельницького. 1922.	
М. Кордуба, Між Замостєм та Зборовим. 192, <i>М. Ткаченка</i>	160
А. Кащенко, Оповідання про славіє військо Запорозьське. 1917.	
А. Кащенко, Великий Луг Запорозьський. 1917. <i>М. Грушевського</i>	163
С. Таранушенко, Памятки місцевства Старої Слобожанщини <i>Д. Щербаківського</i>	165
Н. Семейкинъ, М. О. Берлинскій, бывшій ученикъ и учитель Кіевской Духовной Академіи и его учено-литературная дѣятельность. 1916. <i>В. Щербини</i>	167
В. Гишинус, Гоголь. 1924. <i>П. Филиповича</i>	168
М. Грушевський, А починіи українського соціалістичного руху. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток. 1922. <i>С. Єфремова</i>	170
П. Тучапєкскій, Ня пережитого. Деяностые годы. 1923. <i>С. Єфремова</i>	172
Revue des études slaves, 19 1, 1922, 1923. <i>Є. Тимченка</i>	173
Folk-Lore, a quarterly review of Myth, Tradition Institution and Custom, 1923. <i>К. Грушевської</i>	177

ХРОНІКА:

„Українське Наукове Товариство в Київі“ та „Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук“ рр. 1914—1923. <i>Ол. Грушевського</i>	180
---	-----

ВІД РЕДАКЦІЇ	189
--------------	-----